

В.М. ЛЯНЦЕВІЧ
(МІНСК, МІНСКІ І НАВАЦЫЙНЫ УІВЕРСІТЭТ)

КАНФЕСІЙНЫ АСПЕКТ ДЗЯРЖАЎНАЙ ПАЛІТЫКІ НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ ПЕРЫЯДУ РАННЯГА НОВАГА ЧАСУ¹

Позняе сярэднявечча і ранні Новы час у гісторыі нашай краіны – эпоха, у якую светапогляд народа ў значнай ступені прадвызначала і фарміравала рэлігія [13, с. 1]. Царкоўна-рэлігійная гісторыя гэтага часу насычана значнымі падзеямі, каторыя паўплывалі, ў тым ліку, і на культурную, сацыяльную, эканамічную, грамадскую палітыку ўладаў на беларускіх землях, мелі істотнае значэнне і на наступных этапах гісторыі беларускага народа. Дзяржаўная ўлада, у сваю чаргу, таксама адыгрывала даволі значную ролю ў фарміраванні канфесійнага клімату ў краіне.

Дадзены артыкул прысвечаны даследаванню ролі дзяржавы ў канфесійнай гісторыі Беларусі кан. XIV – XVIII стст. і ўяўляе сабой аналіз асноўных крыніц і шэрагу гістарыяграфічных работ, прысвечаных рэлігійнай гісторыі Беларусі.

Да Крэўскай уніі 1385 г., умовай якой было таксама прыняцце каталіцтва не толькі Ягайлам, але і ўсімі яго падданымі, праваслаўе у Вялікім княстве Літоўскім было самай распаўсюджанай рэлігіяй, якая даволі мірна ўжывалася з літоўскім язычніцтвам, а літоўскія гаспадары прытрымліваліся ідэй рэлігійнай цяпцімаці ў дзяржаве. Асноўным прынцыпам канфесійнай палітыкі дзяржавы была падтрымка стабільнасці, улічваючы рэлігійныя інтарэсы грамадзян [9, с. 8]. Сярод вялікіх князёў было немала праваслаўных: Войшалак, Альгерд, пазней Вітаўт [5, с. 57; 14, с. 207, 225-226].

Пасля хрышчэння Ягайлы пачынаецца распаўсюджванне каталіцызму сярод прадстаўнікоў вялікакняжацкай дынастыі, а таксама ў язычніцкіх рэгіёнах княства. Прывілей ад 20 лютага 1387 г. умацоўваў ў краіне эканамічныя правы шляхты каталіцкага веравызнання [20, с. 64-67]; па прывілеі ад 22 лютага 1387 г. шляхціцам-католікам забаранялася ладзіць шлюб з праваслаўнымі, а ў выпадку змешанага шлюбу выбар веры павінен ажыццяўляцца на карысць каталіцызму [14, с. 227]. Вітаўт, прыняўшы каталіцтва (1386 г.), у сваім супрацьсянні з Ягайлам атрымаў падтрымку ў праваслаўным шляхецкім асяродку, што падаецца лагічным на фоне актывізацыі каталікоў. Ужо Востраўскае пагадненне 1392 г. і замацаванне вялікакняжацкага стала за Вітаўтам утрымлівае артыкулы, якія аслаблялі прымусовае акаталічванне ў краіне. Канец XIV с. у дзяржаўнай палітыцы адзначаецца адсутнасцю рэлігійных праследаў. Вітаўт зацвярджае асобнага ад Масквы праваслаўнага мітрапаліта ў Кіеве (Г. Цамблак) [5, с. 58] і адпраўляе яго на Канстанцкі сабор (1418 г.).

---

¹ Публікуецца ў аўтарскай рэдакцыі.

Віленска-Радамская ўнія 1401 г. ўяўляла сабой саюз польскіх і літоўскіх феадалаў-католікаў. Стан каталіцтва ў ВКЛ яшчэ больш умацаваўся пасля падпісання Гарадзельскай уніі 1413 г. Паводле Гарадзельскага прывілея, аднаго з найважнейшых дакументаў гэтай уніі, Ягайла і Вітаўт павінны былі прызначаць на дзяржаўныя пасады толькі феадалаў-католікаў, якія мелі гербы, атрыманыя ва ўмовах гэтай жа ўніі 47-ю літоўскімі феадаламі-католікамі з рук 47-і польскіх шляхціцаў. Менавіта гэты акт разглядаецца даследчыкамі як значны палітычны крок да ўмацавання каталіцкай царквы ў ВКЛ. Я. Юхо, прынамсі, лічыць гэты крок чыста ідэалагічным, паколькі большасць феадалаў княства ў гэты час былі праваслаўнымі [24, с. 470]. Беларускі філосаф У. Конан адзначае, што з 1385 г. у ВКЛ існуе афіцыйная двухканфесіянальнасць, якая напачатку нават спрыяла адноснаму адзінству дзяржавы [8, с. 9].

Такі чынам, Гарадзельскі прывілей 1413 г. забяспечваў прадстаўніцтва ў гаспадарскай Радзе, вышэйшым органе ўлады і кіравання ВКЛ, толькі для каталіцкай шляхты. Акрамя вышэйшых службовых асоб сюды ўваходзілі каталіцкія епіскапы і найбуйнейшыя феадалы. З цягам часу павялічваецца колькасць праваслаўных райцаў [14, с. 464].

Вялікакняскія прывілеі 1432 і 1434 гг. пашыралі палітычныя і маёмасныя правы праваслаўных феадалаў [22, с. 71-73; 23, с. 181-182], але яны насілі абмежаваны характар [5, с. 78].

У гэтых умовах у Заходняй Еўропе актывізуюцца ўнійныя настроі, якія прыводзяць да падпісання ў 1439 г. у Фларэнцыі паміж папам Яўгеніям IV і канстанцінопальскім патрыярхам Іосіфам царкоўнай уніі. Акт уніі быў падтрыманы ў ВКЛ на вышэйшым узроўні. Для Масквы гэта стала штуршком да афармлення аўтакефальнай царквы: у 1448 г. мітрапаліт Кіеўскі і Усяе Русі Ісідор, каторы падпісаў унію, быў выгнаны з пасады, пазней знайшоў прытулак у Літве, а на мітрапаліцкую кафедру быў узведзены разанскі епіскап Іона, – упершыню абраны без узгаднення з Канстанцінопалем. А. Любы падкрэслівае, што свецкія ўлады ВКЛ у гэты час імкнуліся да ўсталявання станоўчых адносін з праваслаўнай царквой, паколькі праваслаўны масіў быў самым значным у дзяржаве, у тым ліку сярод княска-баярскага стану. Для ўлады падтрымка ўніі з’яўлялася своеасаблівым шансам стварыць “монаканфесійны” падмурак дзяржавы [11, с. 45 - 46]. М. Доўнар-Запольскі тлумачыць станоўчую пазіцыю ўлад ВКЛ пры Свідрыгайле, а пазней пры Казіміры супрацьстаяннем Маскве [5, с. 94]. У асяродку праваслаўных гісторыкаў царквы пануе погляд на Фларэнційскую ўнію як на ініцыятыву вялікага князя Свідрыгайлы [15, с. 111-112]. Вялікі князь Казімір дэманструе пэўную абыякавасць да рэлігійнага пытання ў краіне. У 1457 г. выходзіць яго дарчая грамата, якая замацоўвае правы за шляхецкім саслоўем, без этнічных і рэлігійных адрозненняў. Такім чынам умацоўваецца стан духавенства, шляхты і мяшчан у літоўскім грамадстве.

Кан. XV – пач. XVI ст. у ВКЛ адзначаецца пэўным аслабленнем цэнтральнай улады, што звязана, з аднаго боку, з ростам супрацьстаяння з Маскоўскай Руссю: пры Аляксандры, а потым і пры Жыгімонце Старым

сутычкі з усходнім суседам становяцца для нашай краіны асноўным знешнепалітычным фактарам. Гэта прыводзіць да пэўнага расколу настрояў беларускага грамадства: усходнія землі, блізкія па рэлігійнаму і нацыянальнаму духу, аказвалі падтрымку Масковіі [5, с. 94], у той час як Падняпроўскі рэгіён паглядаў у бок Захаду. Увогуле ў гэты час узмацняюцца тэндэнцыі да збліжэння Літвы і Польшчы, чаму садзейнічала дынастычная ўнія, адноўленая пры Казіміры. М. Доўнар-Запольскі падкрэслівае канфесійную афарбоўку ўнііных настрояў у грамадстве ВКЛ: шляхта імкнулася дамагчыся свабоды веравызнання [5, с. 95, 99]. Прывілеем 1499 г. вялікі князь Аляксандр падцвярджае ўраўнанне ў маёмасных правах рымска-каталіцкай і праваслаўнай царквы, умацоўвае пахіснутую царкоўную арганізацыю. Гэтая норма будзе зафіксавана Статутамі 1529 і 1566 гг. Прычына гэтага кроку бачыцца ізноў-такі ў істотнай колькаснай перавазе праваслаўных феадалаў у літоўскім грамадстве, якія складалі каля 70 % [21, с. 60]. Г. Васюк тлумачыць зацікаўленасць вялікакняскай улады ў падтрымцы з боку праваслаўнай царквы процівагай ўмацаванню ў краіне буйных магнатаў [2, с. 155-156].

Яшчэ адным фактарам аслаблення ў дзяржаве цэнтральнай улады з'яўляецца ўмацаванне стану і ролі вальнага сойма – вышэйшага саслоўна-прадстаўнічага органа, пашырэнне яго заканадаўчых функцый у XVI ст. Сойм з'яўляецца выключна феадальным органам, у склад якога ўваходзяць вышэйшыя службовыя асобы органаў цэнтральнага і мясцовага кіравання, каталіцыя і праваслаўныя епіскапы, ігумены манастыроў і кляштароў, шляхта.

Сяр. XVI ст. характэрызуецца істотнымі зменамі канфесійнай прасторы беларускіх зямель. Гэта звязана са з'яўленнем пратэстантызму. Сёння не падлягае сумненню шляхецкі характар беларускай Рэфармацыі і матывацыя шэрагу буйных магнатаў, якія бачылі ў пратэстантызме пэўную альтэрнатыву польскаму каталіцызму і расейскаму праваслаўю. Больш актыўна пратэстантызм, пераважна ў яго кальвінісцкім адгалінаванні, распаўсюджваецца ў заходніх і цэнтральных рэгіёнах Беларусі з адносна рознародным этнарэлігійным складам насельніцтва [7, с. 55], пераважна на землях Наваградчыны [14, с. 532]. Гісторык І. Сынкова падкрэслівае, што менавіта пад час распаўсюджвання пратэстантызму рэлігійная талерантнасць у ВКЛ дасягнула свайго найвышэйшага ўзроўню і вылілася для шляхты ў свабоду веравызнання і свабоду выказвання розных рэлігійных поглядаў. Рэжым верацярпімасці стаў вынікам суіснавання на тэрыторыі ВКЛ розных рэлігійных канфесій. Ён забяспечваў кансалідацыю палітычных сіл і ўнутраную трываласць дзяржавы [19, с. 307, 309].

Віленскі сойм 1563 г. гарантаваў ураўнанне палітычных правоў праваслаўнай і каталіцкай шляхты на займанне ганаровых і судова-адміністрацыйных пасадаў, атрыманне годнасцей і ўрадаў. Пастанова, такім чынам, адмяняла Гарадзельскі прывілей 1413 г., каторы на практыцы ў гэты час ужо не меў рэальнай сілы. Прычыну прыняцця соймавай пастановы М. Доўнар-Запольскі бачыць у распаўсюджванні пратэстантызму [5, с. 128].

Гісторык права А. Вішнеўскі падкрэслівае як мэту мадэрнізацыі ўнутранай палітыкі дзяржавы кансалідацыю шляхецкага саслоўя, пераадоленне прапольскіх настрояў дробнай і сярэдняй шляхты [3, с. 61]. Насамрэч, канун падпісання Люблінскай уніі характэрызуецца палітыкай рэлігійнай талерантнасці, якая пазней была замацавана у Статуце 1588 г. (раздз. 3, арт. 3) [18, с. 42]. 68% сенатараў з ВКЛ у Сойме Рэчы Паспалітай 1569 г. (гэта першы сойм новаўтворанай краіны) складалі пратэстанты; у Сенаце 1596 г. з 24 сенатараў ВКЛ 10 – пратэстанты [7, с. 50]. Таму недастаткова ўзважанай бачыцца выснова І.У. Чаквіна, які сцвярджае, што вялікакняжацкі двор праводзіў адкрытую пракаталіцкую палітыку яшчэ ў эпоху незалежнасці ВКЛ, да 1560-х гг. [21, с. 60]. Статут 1566 г. гарантуе права заняцця дзяржаўных пасадак вышэйшага і мясцовага кіравання для ўсіх шляхціцаў хрысціянскай веры, ураджэнцаў ВКЛ (раздз. 3, арт. 9) [4, с. 81].

Утварэнне Рэчы Паспалітай супала са з'яўленнем на землях ВКЛ прадстаўнікоў ордэна езуітаў і пачаткам шырокамасштабнай антыпратэстанцкай палітыкі дзяржавы. Т. Блінова бачыць прычыну саюзу езуітаў і шляхты на землях Рэчы Паспалітай у імкненні апошняй умацаваць свае пазіцыі ў дзяржаве; каталіцкая царква і езуіты падтрымалі гэтыя памкненні [1, с. 21]. Асаблівасцю на землях ВКЛ быў не толькі антыпратэстанцкі, але і антыправаслаўны накірунак іх дзейнасці [7, с. 44, 46].

Асаблівую падтрымку з боку ўлад езуіты атрымалі пры каралі Стэфане Баторыі. Польскі дарэвалюцыйны гісторык Н. Любоўіч бачыць прычыну каралеўскай пазіцыі ў імкненні караля ўтрымаць адваяваныя ў Расіі пад час Лівонскай вайны ўсходнія землі, што было немагчыма без акаталічвання мясцовага насельніцтва [10, с. 11]. Так, у вызваленым Полацку ён засноўвае езуіцкі калегіўм. Увогуле, пад час кіравання Баторыя палова адкрытых езуітамі навучальных устаноў месцілася на праваслаўных землях [10, с. 15, 17].

Свой інтарэс у гэтай сітуацыі меў і Ватыкан, для якога распаўсюджванне каталіцызму на Усход стала своеасаблівай кампенсацияй за страту Заходнееўрапейскіх рэгіёнаў пад час Рэфармацыі [9, с. 4].

Пастанова Генеральнай Варшаўскай Канфедэрацыі 1573 г. “Аб захаванні ў міры ўсіх грамадзян з боку рознага разумення і ўжывання набажэнства хрысціянскага”, а потым Статут 1588 г. забяспечвалі прававы стан хрысціян-некатолікаў у той час, калі каталіцкая царква паступова займала пераважныя пазіцыі ў Рэчы Паспалітай. Менавіта адносную верацярпімасць, якая існуе ў краіне да канца XVI ст., А. Забароўскі называе важнейшым фактарам адзінства Рэчы Паспалітай на фоне агульнаеўрапейскага рэлігійнага фанатызма [6, с. 4]. Але Контррэфармацыя, поспехі езуітаў становяцца вырашальным фактарам, які вядзе да дэзінтэграцыі краіны. Тым не менш, да падпісання акта Берасцейскай царкоўнай уніі (1596 г.) улады Рэчы Паспалітай, аддаючы перавагу каталіцызму, імкнуліся захаваць канфесійную стабільнасць. Праваслаўная і пратэстанцкая шляхта мела сур'ёзны голас у агульнадзяржаўным і мясцовых сейміках [6, с.4].

Погляды на Берасцейскую царкоўную ўнію істотна адрозніваюцца нават у сучаснай беларускай гістарыяграфіі. Сустаркаюцца адмоўныя ацэнкі, заснаваныя, галоўным чынам, на канфесійнай заангажаванасці даследчыкаў. Але большасць сённяшніх навукоўцаў ставяцца да ўніі як да фактара шматпланавага. Так, С. Падокшын адзначае абумоўленасць уніяцтва асаблівым характарам геапалітычнага становішча ВКЛ, барацьбой за захаванне дзяржаўнай незалежнасці [16, с. 21]. С. Марозава называе ўніяцтва адным з этнаадаптыўных сродкаў і фактарам прыстасавання хрысціянскай царквы да новых гістарычных умоваў функцыянавання беларускага грамадства, варыянтам пошукаў свайго канфесійнага “я” у супрацьстаянні Ўсхода і Захада [13, с. 4].

Утварэнне новай хрысціянскай канфесіі прывяло да страты легальнага статусу праваслаўнай царквы ў Рэчы Паспалітай. Менавіта ўтварэнне ўніяцкай царквы, прыхажанамі якой у 1596 г. сталі праваслаўныя зямель ВКЛ, прыводзіць да першага сур’ёзнага дысбалансу міжканфесійных адносін [9, с. 8].

Шляхта ВКЛ актывізуе сваю дзейнасць на соймах, імкнучыся аднавіць легальны статус праваслаўнай канфесіі. Соймавыя канстытуцыі 1607 і 1609 гг. аб “грэчаскай рэлігіі” гарантуюць пэўныя свабоды праваслаўю. Яны становяцца падцверджаннем прызнання ўладай самога факту існавання праваслаўнай царквы [24, с. 171].

У 1620 г. пры падтрымцы запарожскіх казакоў іерусалімскаму патрыярху Феафану аднаўляе Літоўскую праваслаўную мітраполію і пастаўляе на кіеўскую кафедру мітрапаліта Іова. У наступныя дзесяцігоддзі адбываецца працэс зацвярджэння легальнага стану праваслаўя з боку афіцыйных уладаў Рэчы Паспалітай. На элекцыйным сойме Уладзіслава IV (1632 г.) у Раста Conventa намагаецца замірыць падданных “рэлігіі грэчаскай”. Кароль імкнецца да рэлігійнага міру ў краіне. Сойм 1635 г. зацвярджае канралеўскае рашэнне аб пераразмеркаванні храмаў паміж праваслаўнымі і ўніятамі. На сойме 1647 г. ізноў падцвярджаецца рашэнне аб “заспакаенні рэлігіі грэчаскай”. Але гэтыя былі апошнія гады напярэдадні нарастаючага нацыянальна-рэлігійнага канфлікту. Са смерцю Уладзіслава IV (1648 г.) заканчваецца і рэлігійны мір. У Рэчы Паспалітай пачынаецца казацка-сялянская вайна пад кіраўніцтвам Б. Хмяльніцкага. Велізарную ролю ў выступе ўкраінскіх казакаў адыгрывае ідэя ўмацавання праваслаўнай веры [24, с. 216]. А. Забароўскі адзначае, што гетманства Б. Хмяльніцкага стала тым часам, калі праблема ўрэгулявання рэлігійных адносін заняла (упершыню ў гісторыі!) адно з важнейшых месцаў у палітыцы як задача дзяржаўная і міждзяржаўная [6, с. 16].

На Пераяслаўльскай Радзе было агучана патрабаванне з боку Масквы аб пераходзе Кіева пад уладу Рускай праваслаўнай царквы. Працэс быў перапынены руска-польскай вайной (1654 – 1667). Беларускі філосаф В. Старасценка заўважае змену настрою беларускага грамадства ва ўсходніх рэгіёнах: калі напачатку вайны прыхільнікі праваслаўя прыязна глядзелі ў бок Масквы, незадаволеныя дыскрымінацыйнымі дзеямі з боку ўладаў Рэчы

Паспалітай, то ход вайны істотна ахаладзіў інтэграцыйны запал насельніцтва. Прыярытэтнай заставалася думка аб дзяржаўнай самастойнасці і царкоўнай аўтаноміі [17, с. 4, 9, 12].

Паводле ўмоваў “Вечнага міру”, падпісанага паміж урадамі Рэчы Паспалітай і Расіі (1686 г.), праваслаўная царква беларускіх і ўкраінскіх зямель Рэчы Паспалітай пераходзіла пад кіраўніцтва Маскоўскага патрыярхата. Урад Рэчы Паспалітай разглядаў гэту сітуацыю як парушэнне дзяржаўнага суверэнітэту краіны, што прывяло да ўмацавання ўсціску на праваслаўнае насельніцтва [21, с. 61].

Паводле сцверджання І. Марзалюка, поўную перамогу Контррэфармацыя на беларускіх землях атрымала ў другой палове XVII ст.: Рэч Паспалітая ператварылася ў каталіцкую дзяржаву праз татальную прававую дыскрымінацыю праваслаўнага насельніцтва [12, с. 283 – 289].

Апошняя спроба дзяржаўнага рэгулявання канфесійнага становішча ў Рэчы Паспалітай становіцца перыяд падзелаў. Абвастэрэнне дысідэнцкага пытання ў 1760-я гг., патрабаванні праваслаўнай і пратэстанцкай шляхты атрымаць права на абранне на ніжэйшыя дзяржаўныя пасады і ў Сойм прыводзяць да стварэння ў 1767 г. антыўрадавых канфедэрацый у Слуцку і Торуні, падтрыманых Расіяй і Прусіяй. Пад уздзеяннем атрадаў Рапніна і Радамскі сойм 1768 г. выдае акт аб свабодным спавяданні грэчаскай веры, прызнанні за яе прыхільнікамі права на палітычныя і грамадзянскія правы.

Канстытуцыя 3 мая 1791 г. абвясціла каталіцызм дамінуючай рэлігіяй у дзяржаве, што бачылася неабходнай мерай для забеспячэння ўнітарнага характару дзяржавы. Так рэфарматары спрабавалі спыніць падзелы краіны. Дакумент дэклараваў свабоду і бяспеку ў выкананні рэлігійных культаў для іншых веравучэнняў, распаўсюджаных у Рэчы Паспалітай. Мэту канстытуцыйных рашэнняў, прынятых Чатырохгадовым соймам, польскі даследчык Л. Цвікла бачыць у імкненні вывесці праваслаўную царкву з-пад залежнасці Масквы [24, с. 289-290].

Дзяржаўна-канфесійная палітыка на беларускіх землях у XIV – XVIII стст. залежала ад шэрагу знешніх фактараў (збліжэнне з Польшчай, роля Канстанцінопаля, Масквы, Ватыкана, рэфармацыйны ўплыў, шматлікія войны).

Улады Вялікага княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай на працягу значнага прамежку часу імкнуліся паважаць рэлігійныя правы сваіх падданных-некатолікаў.

У канфесійнай палітыцы дзяржавы на беларускіх землях можна вылучыць наступныя этапы:

Кан. XIV – кан. XVI ст.: пранікненне каталіцызму на беларускія землі, спрыянне яму з боку ўладаў пры захаванні станаў іншых хрысціянскіх канфесій;

Кан. XVI – сяр. XVII ст.: пераход уладаў да актыўнай пазіцыі ў распаўсюджванні каталіцызму і ўніяцтва, абмежаванне правоў праваслаўнага і пратэстанцкага насельніцтва;

Друг. пал. XVII – кан. XVIII ст.: правая дыскрымінацыя дысідэнтаў, забеспячэнне прававога стану каталіцызму.

Крэўская ўнія 1385 г., такім чынам, дала штуршок змене канфесійнай структуры беларускіх зямель, але працэс гэты быў паступовым і значна расцягнуўся ў часе.

Літаратура:

1. Блинова, Т. Б. Иезуиты в Беларуси: Роль иезуитов в организации образования и просвещения / Т. Б. Блинова. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 427 с.
2. Васюк, Г.У. Змены ў становішчы праваслаўнай царквы Вялікага княства Літоўскага (к. XV – пач. XVI ст.) / Г.У. Васюк // Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа: Зб. навук. арт.: У 2 ч. Ч.1. – Гродна: ГрДУ імя Я. Купалы, 2009. – С. 152 – 157.
3. Вішнеўскі, А.Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі / А.Ф. Вішнеўскі. – Мінск: ВП “Экаперспектыва”, 2000. – 319 с.
4. Доўнар, Т.І. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т.І. Доўнар, У.М. Сатолін, Я.А. Юхо; рэдкал. Т.І. Доўнар і інш. – Мінск: Тэсей, 2003. – 352 с.
5. Доўнар-Запольскі, М.В. Гісторыя Беларусі / М.В. Доўнар-Запольскі; Пер. з рус. Т.М. Бутэвіч, Т.М. Кароткая, Е.П. Фешчанка. – Мінск: БелЭн., 1994 – 510 с.
6. Заборовский, Л.В. Католики, православные, униаты: Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях к. 40-х – 80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. Ч. 1: Источники времен гетманства Б.М. Хмельницкого / Л.В. Заборовский. – М.: Памятники исторической мысли, 1998. – 374 с.
7. Иванова, Л. Рэлігійнае і культурнае жыццё (першая палова XVII ст.) / Л. Иванова // Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 3: Беларусь у часы Рэчы Паспалітай (XVII – XVIII ст.). Рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экоперспектыва, 2004. – С. 42 – 70.
8. Конан, У.М. Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа / У.М. Конан // Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа: Зб. навук. арт.: У 2 ч. Ч.1. – Гродна: ГрДУ імя Я. Купалы, 2009. – С. 6 – 13.
9. Кутузова, Н.А. Нация, религия и государственность в полемической литературе Беларуси (к. XVI – пер. пол. XVIII вв.) / Н.А. Кутузова. – 2-е изд., доп. – Минск: «Право и экономика», 2005. – 100 с.
10. Любавич, Н.Н. К истории иезуитов в Литовско-русских землях в XVI в. / Н.Н. Любавич. – Варшава: Типогр. К. Ковалевского, 1888. – 28 с.
11. Любы, А.У. Мітрапаліт Герасім і канфесійная палітыка ў Вялікім княстве Літоўскім у 1430-ыя гады / А.У. Любы // Канфесіі на Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Зб. матэрыялаў міжнар. нав.-пр. канф. (Брэст, 7 – 8 кастр. 2004 г.) – Брэст: Выд-ва БрДУ, 2005. – С. 45 – 46.
12. Марзалюк, І.А. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X – XVII стст.) / І. А. Марзалюк. – Магілёў: МагДУ, 2003. – 324 с.
13. Марозава, С.В. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596 – 1839 гады) / Пад навук. рэд. У.М. Конана / С.В. Марозава. – Гродна: ГрДУ, 2001. – 352 с.
14. Мартинович, М.В. Великое Княжество Литовское, Русское и Жемайтское: от предпосылок к созданию до Люблинской унии 1569 года / М.В. Мартинович. – Минск: А.Н. Варахсин, 2014. – 624 с.
15. Мартос, А. Беларусь в исторической государственной и церковной жизни / архиеп. Афанасий Мартос. – Буэнос-Айрес. Аргентина. Репринт Белор. Экзархат РПЦ. – Минск, 1990. – 296 с.
16. Падокшын, С.А. Унія. Дзяржаўнасць. Культура (Філасофска-гістарычны аналіз) / С.А. Падокшын. 2-е выд. – Мінск: Беларуская навука, 2000. – 111 с.

17. Старостенко, В.В. Белорусская мысль XVI-XVII вв. и становление национального самосознания. Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Минск: Бел. гос. унт, 2000. – 16 с.
18. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 / Пер. на бел. мову А.С. Шагун. – Мінск: Беларусь, 2002. – 207 с.
19. Гарэлка, М. “Адкуль пайшлі ідалы”: помнік рэлігійна-палемічнай літаратуры з рукапіснай спадчыны татараў Вялікага княства Літоўскага /М. Гарэлка, І. Сынкова. – Мінск: Тэхналогія, 2009. – 425 с.
20. Унія в документах: Сборник / Сост. В.А. Теплова, З.И. Зуева. – Минск: Лучи Софии, 1997. – 520 с.
21. Чаквін, І.У. Фарміраванне канфесій і іх эвалюцыя. / І.У. Чаквін // Беларусь на мяжы тысячагоддзяў. – Мінск: БелЭн, 2000. – С. 59 – 68.
22. Юхо, І.А. Гарадзельскі прывілей 1413 г. / І.А. Юхо // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Т. 2: Беліцк – Гімн./ Рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. Рэд.) [і інш.] – Мінск: БелЭн, 1994. – С. 470.
23. Юхо, Я.А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: Вучэбн. дапам. У 2 ч. Ч. 1 / Я.А. Юхо. – Мінск: РІВШ БДУ, 2000. – 352 с.
24. Ćwikła, L. Polityka władz państwowych wobec Kościoła prawosławnego i ludności prawosławnej w Królestwie Polskim, Wielkim Księstwie Litewskim oraz Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1344 – 1795 / Leszek Ćwikła. – Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, 2006. – 372 с.